
ÉLET-TUDOMÁNY-TÖRTÉNET: ESZMÉK, TUDÁS, TUDOMÁNY

Conjectura és emberi fejlődés Csernátoni Vajda Sámuel 1795-ös fordításában

Conjectura and human progression in Samuel Csernatoni Vajda's translation of 1795

Bodnár-Király Tibor, PhD hallgató

ELTE BTK

bokiti@gmail.com

Initially submitted October 15, 2016; accepted for publication November 1, 2016

Abstract

The study deals with interplays of translation in the period of the Late Enlightenment, when the contemporary scholars and thinkers raised new questions to the old defenders of social development. In the focus of the text is the comparative scientific perspective that tended to deliver the new conceptual framework of social sciences throughout the mid-century intellectual debates. The study takes the case of the Transylvanian translator and philosopher, Samuel Csernatoni Vajda (1750–1803) who chose the third edition of the book of Karl Friedrich Flögel (1729–1788) *Geschichte des menschlichen Verstandes* (1776) to put it into Hungarian. In doing so, he added more than hundred-page footnotes, explanations and a new introduction to Flögel's book. Although the Hungarian translator strove to make a loan translation, the result did not only ignore but also challenge Flögel's conceptual uses at some points. The significant difference was laid in the frequent uses of *conjectura* / *Übereinstimmung* / *összeköttetés* which term unlikely to the original text, played a central role in Csernatoni's work. The first part of the study is to concentrate on the acts and context of the translation, describing the intentions and principles which contributed to establishing Csernatoni's endeavour. The second part argues that those semantic refreshments which had been carried out in the meaning of *conjectura* targeted the moral rigidity of the Wolffian psychology without applying for conceptual changes.

Kulcsszavak: ember tudománya, emberi fejlődés, fordítás, *conjectura*, *Übereinstimmung*, Karl Friedrich Flögel, Csernátoni Vajda Sámuel

Keywords: science of men, human progression, translation, *conjectura*, *Übereinstimmung*, Karl Friedrich Flögel, Samuel Csernatoni Vajda

Bevezetés

Jelen tanulmány a felvilágosodás társadalmi fejlődését tárgyaló kutatások azon vonulatához kíván hozzászólni, amelyek "Was ist Aufklärung?" kérdésére a választ a tudományos

gondolkodás fogalmi keretein belül vélte feloldhatónak. A fejlődésnek ezen értelmezése a késő 18. század időszaka során teljesedett ki, feltűnő jellegzetessége pedig, hogy mint szekuláris folyamat az isteni gondvelés vindikatív aktusától eloldódva, már a társadalmak és az emberi képességek viszonylatában vetődik fel (Cassirer 2007: 9–59). Ezen szűkített keresztmetszetben a tanulmány célja annak megértése, hogy ennek a fejlődéstörténeti helyzetnek a leírása milyen fogalmi konfigurációkban fonód(hat)ott össze azzal a regionálisan is tagolt összehasonlító társadalomtudományi hagyománnyal, amelyet a kutatás a *science of men*, még gyakrabban a skót történetírói iskola (*conjectural history*) (ernyő)fogalmihoz sorol (Höpfl 1978: 19; Kontler 2012: 30–33; Kontler 2014: 19–39; Palmeri 2006: 65; Waszek 2008: 125–131). A további megállapítások alapját a Marosvásárhelyi Református Kollégium filozófia tanárának, Csernátoni Vajda Sámuelnek 1795-ben Kolozsvárott megjelent fordítása képezi. *Az emberi értelemnek természeti históriája* Karl Friedrich Flögel német író és filozófus 1765-ban megjelent *Geschichte des menschlichen Verstandes* c. munkájának 1776-ban megjelent harmadik bővített kiadásán alapult. Kutatástörténeti szempontból figyelemre méltó, hogy Flögel könyve a maga korában rendkívüli népszerűségnek örvendett, két évtizeden belül három kiadást is megélt, a 19. század első feléig pedig két alkalommal olaszra is lefordították.¹ Mindez azonban nem mondható el a könyv magyar fordításáról, sem annak későbbi recepciójáról. A kutatás jelenlegi helyzete alapján valószínűsíthető, hogy Csernátoni fordítása egy olyan egyszeri próbálkozás volt, amelyről a későbbi korok kritikai reflexiói is leginkább megfélekeztek.² Ennek tükrében némileg meglepő lehet, hogy a kutatás hasonló epizód szerepet osztott a német eredeti szerzőjére is, akinek könyvéről – a kortárs szerzők erős mezőnye miatt – a sikerek ellenére is inkább hallgatni szokás.³

Az Allgemeine Deutsche Biographie alapján Karl Friedrich Flögel 1729. december 3-án született az alsósziléziai Jauerben (Jawor). Az alsófokú (latinista) iskolát szülővárosában, a gimnáziumot Breslauban (Wrocław, Boroszló) végezte. 1752-től teológiát hallgatott Halléban, ahol a Schlummel és Nicolai vezette *Széptudományok barátai* (*Gesellschaft der Freunde der schönen Wissenschaften*) névre keresztelt társaság tagja lett. 1754 és 1760 között sziléziai szülőhelyén házitánítói állást vállalt, majd 1761-től egykori gimnáziumának a breslauer St. Maria Magdalénának (*Magdaleneum*) tanáraként került alkalmazásba. 1762-től prorektora, 1773-tól rektora a jaueri állami iskolának. 1774-től filozófia professzora a liegnitzi (Legnica) lovagi akadémiának, ezzel egyidőben pedig tagja az odera frankfurti tudományos társaságnak is. Életét szintén Liegnitzben fejezte be 1788. március 8-án. Flögel 1765-ben publikálta a *Geschichte des menschlichen Verstandes* c. könyvét, ennek a műnek 1773-ban jött ki a második, 1776-ban pedig a harmadik bővített és átdolgozott kiadása. Az

1.1788-ban Angelo Ridolfi (Storia dell'umano intelletto di Carlo Federico Flögel Prorettore in Jauria ed Assessore delle R. Società di belle-lettre in Francoforte sull'Oder. Tradotta dall'idioma tedesco in italiano. Pavia, Galeazzi), aki egy száz oldala bevezető tanulmányt mellékel fordításához, majd 1835 során Gaetano Lusverti (Istoria dell'intendimento umano trasportata dal tedesco in italiano ed illustrata con note dal professore ab. Gaetano Lusverti. Prato, Guasti) személyében. (Tortarolo 1992: 297, (18.lj.), 306–307)

2.A bevezető tanulmány ugyan megjelent (Tüskés–Lengyel 2010: 197–208), azonban további szöveggondozásról, korabeli vagy szakirodalmi reflexióról azonban alig beszélhetünk. Különösen ennek tekintetében lehet értékes azok az a Magyar Nemzeti Levéltár állományában megmaradt öt levél, amelyeket a fordítóhoz az Erdélyi Kancellárián ágensi minőségben működő Dienes Sámuel írt. Dienesnek ezek alapján fontos szerep jutott már az első könyv cenzúrai és nyomdai előkészítésében is, majd az 1795-ös fordítás hirdetésében. Ld. Dienes Sámuel levelei Tsernátoni W. Sámuelhez, MNL OL P 79, II/10, fol. 143–150. Újabban az olvasástörténet felől ld. (Labádi 2011: 101)

3. A kérdést a kanti és herderi összevetésben már felvetette (Tortarolo 1992: 293).

életrajzi lexikonok és irodalmi összefoglalók, azonban kevésbé filozófiai, történeti tevékenysége mintsem a széptudományok (művészetek és irodalom) területén végzett irodalomtörténeti munkásságáról⁴ emlékeznek meg szívesebben. Így például az 1784–1787 között megjelent négy kötetes *Geschichte der komischen Litteratur* c. sorozatáról, amelyekben az Európa-szerte ismert (köztük magyar illetőségű) megbotránkoztató és szórakoztató (*komisch und lächerlich*) szatirikus történeteket, komédiákat, paródiákat és operákat gyűjtötte össze (Palm 1878).

Flögel magyar fordítója a család alsócsernátoni ágához tartozó Csernátoni Vajda Péter református lelkész fiaként 1750-ben látta meg napvilágot az erdélyi Belső-Szolnok vármegyei Dés (Dej, Deesch) településen. Felesége Incze Zsuzsanna, a református tanító, Incze István lánya. Iskolába a nagyenyedi (Aiud, Straßburg am Mieresch) Bethlen-kollégiumba járt. 1776-ban kezdte meg peregrinációját. A göttingeni egyetem teológia fakultásán eltöltött két év után (Tar 2004: 115)⁵, 1778-tól Utrechtben találjuk.⁶ 1780-tól 1785-ig a székelyudvarhelyi kollégiumban (Odorheiu Secuiesc, Oderhellen) *conrector* Kis Gergely mellett és bölcséletet, természet és mennyiségtant oktatott. Az egyházmegye felső konzisztórium (Supremum Consistorium) 1785-től egészen 1803. november 12-én bekövetkezett haláláig a Marosvásárhelyi Református Kollégium (Târgu Mureş, Neumarkt) filozófiatanárának nevezte ki, azonban saját akaratából még egy ideig biztos megtarthatta székelyudvarhelyi hivatalát mint választott tanár.⁷ Nyomatásban összesen két műve jelent meg.⁸ Az első egy 1791-ben Bécsben megjelent latin nyelvű filozófiai munka,⁹ a másik a már említett 1795-ös Flögel fordítás.

Amint arra a kora újkorral foglalkozó fordítás-kutatások már felhívták a figyelmet, a fordítás vizsgálata során különösen fontos kérdés, hogy a fordító miként kezelte a fordítását, hogyan viszonyult a fordítás aktusához (Burke – Po-chia Shia, Kontler 2009, Oz-Salzberger 1995, Vincze 2006, 2011). Ennek értelmezése, illetve félreértése ugyanis alapvetően meghatározza, hogy a történeti interpretáció a későbbiekben mit képes észrevenni a fordított műből. Az ilyen megjegyzés egyben tehát figyelmeztetés, hogy ilyenkor a szokottnál is nagyobb figyelemmel kell eljárnia a kutatónak. A tanulmányban magam is kísérletet teszek egy ilyen fordítói aktus megértésére, ezen belül pedig a különös fontossággal bíró szerzői és fordítói intencionalitás részproblémáira fogok koncentrálni (Pocock 2009: 34–37). Elsőként a

4. A széptudományok fogalomtörténetéhez ld. (Strube 1990).

5. Tanulmányairól így számolt be 1776 és 1783 között vezetett diáriumban: "Michaelis Uramnál valék legelőször a' Letzke árrával. 's fel-tiszolá a' Nevemet az Asztalra. Halgatom töle a' Fidor Erxlé bentől a' Mutbeheißt, Schlözertől a' Universális Históriát, Lesztől a' Dogma Praeseát, minden Szombaton Keiszer Koppétol a' Görögöt Blumenbacktol minden héten Kétszer Naturalem Historiam hominis &". (MNL OL P 79., I., 21.)

6. A matrikulában nem tüntették fel, hogy milyen képzésre iratkozott be. (Bozzay 2007: 161) Csernátoni neve emellett szerepel még Benkő Ferenc albumának beírói között. (Hubbes 2004: 18, 91, 101) Ballagi egy korábbi cikkében már megállapította, hogy Csernátoni is feltételezhetően (Evenvein és Bernardin alapította fundatioval szemben) annak az ösztöndíjnak köszönhető kinttartózkodását, amely a hollandiai rendek alapítványán keresztül volt elérhető magyarországi és erdélyi diákok számára. (Ballagi 1891: 406)

7. Erről tanuskodik Bethlen Pál 1787. június 1. Marosvásárhelyen kelt levele, amiben tájékoztatja Csernátonit, hogy a Felső Konzisztórium Tanácsa jóváhagyta kérését. (MNL OL P 79. II/7. Fol. 132.)

8. A szerzővel kapcsolatos biográfiai és historia litterariai adatokhoz ld. (Almási 1835: 66, 68; Denis 1799: 487; MERC 1883: 231–232; Szinnyei 1980: 321; Tüskés–Lengyel 2010: 864–868)

9. Tentamen philosophicum in quo demonstratur ex natura Dei ejusque atributis lumine rationis cognitio divinarum rerum futurarum praescientiam falli non posse nec tanem libertatem actionum humanarum affligere. Viennae, 1791.

fordítás aktusának történeti kontextusát fogom elemezni, majd kísérletet teszek a fordítói szándék azonosítására. Célom annak a kérdésnek tisztázása lesz, hogy a fordító milyen alapelvek szerint vélte megvalósíthatónak a fordítást, és ez miként hatott a szöveg egészére. Másikféleképpen fogalmazva, a fordítói változtatások, kiegészítések mennyit vettek el, illetve adtak hozzá az eredeti szöveghez.¹⁰

A szöveg későbbi szakasza John L. Austin beszédaktus-elméletnek megfelelően a szövegközlés illokúciós aktusa felől közelít, azaz annak felfejtésében érdekelt, hogy a fordítás intencióiból kiindulva mit jelentett a 18. század végének intellektuális közegében egy ilyen fordítás publikálása. A szöveg közreadásával a szerző és a fordító milyen cselekedeteket hajtott végre és ezzel milyen problémákhoz kívánt hozzászólni. A vizsgálódás kérdésfeltevése miközben számos ponton beilleszthető a tudománytörténet megismerési móduszaiba alapvetően eszmetörténeti ihletettséggel, azaz elsősorban a szövegek, eszmék, intellektuális tartalmak és nyelvi percepciók használati módjainak felfejtésében érdekelt, nem pedig ezek leírásában vagy kategorizálásában (Skinner 2002: 85).

A fordítás kontextusa

A fordítás körülményeiről a legtöbbet a könyv bevezetőjéből (ELŐJÁRÓBESZÉD, A' FIGYELMES MAGYAR OLVASÓHOZ) tudható meg.¹¹ Sokat mond a magyar fordításról, hogy míg ez az előszó Flögel könyvének valamennyi kiadásában csak pár oldalt, addig Csernátoni fordításában egy huszonöt oldalas bevezető tanulmányt takart. Ennek ismeretében nem nehéz következtetni a német és a magyar változat közötti alapvető különbségre. Flögel kettős szándéka könyvével, hogy az értő német közvélemény tájékoztassa vizsgálódásai újabb eredményeiről, illetve hogy ennek révén kivívja a tudós levelezésben való részvétel jogát. Ennek tudatában a könyv újabb átdolgozásai a kötet könyvpiaci értékét növelték, ami elsősorban annak volt köszönhető, hogy Flögel a '60-80-as évek tudományos közéletét élénken foglalkoztató kérdésekhez kívánt hozzászólni kritikai élel. Ennek részleteiről később még lesz szó.

Csernátoni szövegének – ezzel szemben – elsődleges célkitűzései között szerepelt a tudománynépszerűsítés, az olvasói elgondolkodtatás és tanítás. Ennek érdekében Csernátoni, mint azt explicitté is tette a könyv bevezetőjében, az eredeti jegyzetek meghagyva kiegészítette fordítását saját magyarázataival, kommentárjaival, illetve egy új jegyzetparátust is csatolt hozzá. A jegyzések és magyarázatok jellege kapcsán érdemes hangsúlyozni, hogy a fordító rendkívül alapos munkát végzett. Ugyanis valamennyi szerzőt, történelmi személyiséget és eseményt, problémás terminust és fogalmat igyekezett röviden megmagyarázni. Ennek következményeként sok helyütt a lábjegyzetek teljesen elnyomták a főszöveget. A magyarázatok között találkozhatunk biográfiai adatokkal, tudományos leírásokkal, kritikai megjegyzésekkel, tudományos kísérletek és utazások beszámolóival a filozófia, történelem, matematika, természeti tudományok, fizika és államelmélet diszciplínáinak tárgyköréből. A tény, hogy a fordítás a korabeli tudományosság eredményeit a korabeli tudásfelfogásnak megfelelően enciklopdéikus jelleggel (komplex módon és széles

10. A válaszdadás az imént feltett kérdésre már annak tükrében is megkerülhetetlennek tűnik, hogy Flögel könyvének 1776-os harmadik kiadása 309, míg az 1795-ös magyar fordítás már 513 oldalból állt.

11. A nyomtatvány bevezető szakaszában eredetileg nem szerepelnek oldalszámok, mivel azonban az értelmezése megkívánja az alaposabb elemzést, a továbbiakban a hivatkozás során az oldalakat []-ben kis római számmal fogom jelölni.

körűen) tárta az olvasó elé, valószínűsíti, hogy a fordító sok időt töltött a szöveggel. Az erre vonatkozó utalások szintén szerepeltek az előszóban.

Csernátoni a bevezetőben szintén elismerte, hogy Flögel könyvének harmadik kiadásával 1776-os Göttingenbe való megérkezését követően ismertette meg az ott tanulmányait folytató erdélyi arisztokrata, báró Radák Ádám (Csernátoni 1795: xvi).¹² A fordítást, saját bevallása szerint, már itt elkezdte, majd később hivatali elfoglaltsága mellett, üres óráiban is folytatta.¹³ A fordítás munkálatainak korai megkezdését Csernátoni szerencsés körülmények között megmaradt magyar, latin és német nyelvű bejegyzéseket tartalmazó diáriuma (jegyzetfüzete) is megerősíti, amely 1776 és 1783 között keletkezett. Szerzője tehát még a peregrináció lezárását követően is használta.¹⁴ Mindezek tudatában nem meglepő, ha Flögel és báró Radák Ádám mellett a későbbi fordításban előforduló nevek is felbukkantak, de találni még olvasmányélményeket, könyvritkaságokat, kivonatolt előadásjegyzeket, tanulmányi és útibeszámolókat, költségjegyzéket, könyvlistákat, bejegyzéseket társasági alkalmakról, illetve hasznos tanácsokat arra vonatkozóan, miként kell a fekete bőrnadrágot újrafesteni, ha elkopott. A diárium ezentúl nem tartalmaz további utalást egyéb megkezdett művekről, ami megerősíteni látszik a következtetést, hogy Csernátoni nyomtatásban megjelent fordítását (a latin nyelvű füzeti munka mellett) a peregrináció lezárulása utáni tizenöt év szellemi kontinuumának összefüggéseiben kell megérteni.¹⁵ Ezt követően a fordító nem publikált már több írást, habár mint arra az 1793-ban megalakult Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság jegyzőkönyvei is utalnak aktív résztvevője volt az erdélyi tudományos életnek. Csernátoni marosvásárhelyi lakosként később helyettes titkára (*vicsecretarius*) is lett a társaságnak, a gyűléseken pedig munkáiból felolvasásokat tartott (Vö. Jancsó 1955: 294, 314–315, 354).¹⁶

A fordítás során alkalmazott alapelvekről, ezek nehézségeiről a bevezető szakasz szintén beszámolt. A 18. századra jellemző fordítói hozzáállásnak megfelelően itt is felmerült a szabad vagy szó szerinti szövegátétel, illetve a szakterminológia magyarítása esetében a domesztikáció és elidegenítés dilemmái (Kontler 2009: 147). Csernátoni a cicerói és horátiusi elvekre történő hivatkozás ellenére tudatában volt annak, hogy a gyakorlatban szövegének érthetőségén a fordítói szabadság inkább rontana, mintsem segítene. Ugyanakkor egy helyütt

12. A megérkezés körülményeiről így számol be diáriumában: "én pedig érkeztem 20. 7bris estve Göttingába Itt találám Toldalagi – Gróf Radák Ádám Urfiakat s' utánam fel-jöve Gróf Rhédei Ferentz Úrfi Ő Nagysága-is és M. Országrol Podmányink Ur." (MNL OL P 79., I., 20.)

13. Báró Radákkal a kapcsolata feltehetően a peregrinációt követően is erős maradhatott, erre utal, hogy magát a fordítást is neki (illetve feleségének, Gyerő Monostori Kemény Drusziánna baronesznek) ajánlotta, előbbit még a Magyar Nemzeti Levéltári családi állományában található két levél is megerősíti, amelyekben a báró Csernátoni közbenjárását kérte, hogy gyermekei nevelőjének megszerezhessen egy bizonyos Szigeti urat. (MNL OL P 79, II/14. Fol. 161–164.)

14. A diárium jegyzése szerint 1776-ban, Csernátoni Bécsbe való megérkezésekor kerülhetett tulajdonába. A nyolcadrét alakú kis könyvecske a két papírral borított belső oldalt leszámítva 103 levélből és 206 lapból áll. Ezekből 163 lap tintával számozott, 19 pedig ceruzával. A számozás nem rendszeres, néhol következetlen. A 206 lapból 32 maradt érintetlen, ideértve a plusz kettő belső oldallapot is.

15. Az előszó keltezése alapján a kéziratot a fordító 1793. dec. 6-át követően zárhatta le véglegesen.

16. Az EMNyT kiadott jegyzőkönyvek alapján Csernátoni 1794-től 1803. nov. 12-én bekövetkező haláláig rendszeres résztvevője a társaság életének. A jegyzőkönyv jelenléti ívei alapján bizonyíthatóan jelen volt tehát a 6. (1794. márc. 28.), 8. (1794. máj. 15.), 9. (1794. máj. 21.), 10. (1794. máj. 29.), 11. (1794. jún. 3.), 14. (1796. jan. 2.), 19. (1796. okt. 4.), 20. (1796. okt. 13.), 21. (1796. dec. 23.), 22. (1797. ápr. 24.), 29. (1797. nov. 8.), 31. (1798. jan. 21.), 35. (1798. ápr. 24.), 36. (1798. máj. 2.), 38. (1798. máj. 17.), 43. (1799. jún. 14.), 44. (1799. jún. 19.), 45. (1799. júl. 1.), 46. (1799. júl. 2.), valamint az 1803. febr. 5-i és március 29-i alkalmakor.

még bocsánatot is kért, hogy művét nem az elvárható legjobb magyarsággal írta meg. Az általa alkalmazhatónak tűnő alapelvet így fogalmazta meg: *"az ilyen munkában a' Fordító biztossa az Irónak; a' biztosnak pedig azt kell elé adni, a' mit reá bíznak, ki-vévén az alá írott jegyzéseket és magyarázatokat. De az érdeemes közönség-is, inkább azoktól vár igen kitsinosított ékes beszédnek módját, a' kik a' képzelődésnek tárgyai körül forgolódnak, nem pedig azoktól a' kik közönséges igasságok körül foglalatoskodnak, az hol az hasonlatosságok szerént való Ékes szóllás formái, hamar homályt okoznának"* (Csernátoni 1795: [xvii]).

A fordítói kijelentés a fordítandó szöveg minőségének tudatában válik érthetővé. Mint írja, pár sorral feljebb: *"itt az Historiai vagy tapasztalás béli igasságokból, az Okoskodás szoros törvényei által kell más igasságokat ki hozni"*. A probléma pedig ilyen esetben, hogy *"az hol vagy az igen gyenge, vagy az igen erős ki-fejezés más ábrázatban öltöztetné az Igasságot"* (Uo.). Csernátoni ezzel tulajdonképpen azt mondta ki, hogy hiba lenne fordítói részről figyelmen kívül hagyni annak veszélyét, hogy a tudományos szövegek formalizált bizonyítási eljárásainak áttétele során veszteségek keletkezhetnek, amelyek értelemszerűen háttérbe kell, hogy szorítsák az ékesszólás eltávolító szempontjait. Ezen a ponton felvethető a kérdés, hogy miért jelenthetett ez egyáltalán nehézséget, elvégre ha valaki, Csernátoni biztosan tudatában volt a szöveg terminológiai buktatóinak. A nehézség forrását a fordító céljainak megvalósulását segítő és akadályozó tényezőkben kell keresni.

A fordító egy oldallal korábban Cicerót idézve előrebocsátotta, hogy bár célját végül nem érthette el, mégis *"Mint orátor úgy fordítottam-meg azokat, nem úgy mint magyarázó."* (Csernátoni 1795: [xvi]) A szónok és a tanár szembeállításának magyarázata, mint arra korábban utaltunk, az eltérő célközönségben rejlik. A szónok, politikus a törvényszéki beszéd versengő retorikájának (Szabó 1998: 133–146, különösen: 142–145) megfelelően a laikus közönség meggyőzésére, nem az eset igazságtartalmának, kritikus részleteinek elmagyarázására törekszik. Szemben a filozófussal, tanárral, tudóssal, akiket viszont a megismerés és a retorikai eljárás csonka szillogizmusával szemben a doxa, az igazság közvetítése, az ehhez való hozzáférés motivál. Csernátoni reflexiója is ezt az ellentétet tette valóságossá a fordítói aktusban, amikor a tudományos szöveg laikus (magyar) olvasóközönség felé történő közvetítésének szándéka kizárja a klasszikus retorika diktálta lehetőséget, hogy szövege versengjen az eredetivel. A nehézség az egymásnak ellentmondani látszó pozíciók között nyilvánvaló. A tudományos szöveg magyarázása retorikai értelemben csak a tudós közvélemény előtt lehetséges, azok számára, akik híjján vannak a szükséges ismereteknek, a meggyőzés és elgondolkodtatás bizonyulhat sikeres stratégiának. Csernátoni döntése, hogy megmarad a szöveghű közlésnél, míg magyarázatait lábjegyzetekben teszi hozzáférhetővé, annak bizonyítéka, hogy a felsorolt ellentmondások mellett a fordító az arany középutat kereste, azaz megpróbált úgy idomulni a magyar olvasóközönség elvárásaihoz, hogy közben a fordítás ne veszítsen tudományos értékéből. Ez ugyanis a tudományosan igaznak gondolt tartalmak feladását jelentette volna. Ezzel azonban az (ideális) stratégia másik vonatkozása lépett érvénybe, vagyis, hogy mindez csak engedményekkel, többek között az ékes magyarnyelvűség eszményének feladásával volt kivitelezhető.¹⁷

17. A fordítói dilemma gyakorlati alkalmazásának másik nehézségét a korabeli fordításirodalomból jól ismet tudományos és filozófiai (leginkább német és francia) szakterminológia lefordításának, lefordíthatatlanságának problémája jelentette. A kortárs reflexiók itt is jól körülírják a Csernátoni által is alkalmazott feloldási lehetőségeket, amelyek rendszerint a körbeírással, és/vagy az eredeti terminus meghagyásával operáltak. Ezzel kapcsolatban az elidegenítő és domesztikáló esetekre is példákkal szolgált a könyv. Az elidegenítő esetére a nyelv lehetővé tenné a pontos fordítást, ezzel azonban az eredeti kifejezés szemantikai többletjelentése veszne

A komparatív történetírás fogalmi recepciója Flögelnél

A fordítás további intellektuális tétjeinek számbavétele érdekében érdemes figyelmet szentelni annak a kérdésnek, hogy a fordító a latin *conjectura* (összevetés, következtetés, itt inkább: összekötetés) fogalmakat miként és milyen probléma megragadására használta szövegében. Ami felettébb érdekes, hogy ezek a kifejezések Flögel német eredetijében egyáltalán nem voltak hangsúlyosak, a magyar bevezető rész azonban több textusban is hivatkozott rájuk. 1) Elsőként rögtön a szöveg elején és a fordított munka jellegére utalt. Mint írja, a cél a latin nyelvű könyv után egy olyan munka közreadása volt "a' mely ámbár *Historia* nevet visel, mindazonáltal szoross egyben kötetés vagy benne úgy annyira; a' fel-tett fundamentomok-ból ki-folyó következtéseknek valóságát, nem egy darabjának, hanem az egésznek el-olvasása, 's az egyben kötött rendnek egy nézéssel, mint egy el-szemlélése által lehet meg-itélni" (Csernáton 1795: [i]). 2) Második ilyen előfordulása a fogalomnak a hagyományos polgári történetírás (*historia universalis*, *Universal-*, *Weltgeschichte*) és a fordító által ajánlott emberiség története kategóriák különbségében ragadható meg. Míg az előbbi szekvenciális időrendet alkalmazott és periódusok ok-okozatiságában mesélte el az emberi fejlődés történetét, addig az emberiség történetében a fejlődés és változás dinamikái magából a fejlődés kezdő és végpontjából fakadtak. A polgári történetírás hajlamos csak a fejlett népek történetét számba venni, míg utóbbinak központi problémája lenne a természeti népek történeti teljesítményeinek bemutatása. Végül az előbbi egy kronológiai rendet követett, míg az emberiség történetírása egymástól távol eső eseményeket is képes volt összekapcsolni. Összességében tehát egy olyan történetírást posztulált, amely képes volt átlépni az emberi fejlődés tényezőinek megértését gátló ok-okozatiság, inkommensurabilitás és kronológia kérdéseire (Csernátoni 1795: iv–vi). 3) A harmadik előfordulása a problémának megint egy negatív elhatárolódásra vonatkozott. Egészen pontosan Christian Wolff német filozófus szóhasználatát kritizálta, amikor a *de conjectandis hominum moribus*-ról, Csernátoni szavaival "az emberek erköltséihez való alkamas hozzávetésről" (Csernátoni 1795: [xi]) állította, hogy csak kis mértékben járult hozzá az emberi lélek és elme differenciált megértéséhez. Szemben Wolffal első úttörőként a korai felvilágosodás híres, német filozófusának és természetjogásának, Christian Thomasiusnak temperamentumelméletére hivatkozott, ami a maga korlátai ellenére is további felismerésekre vezethette volna a tudósokat, "ha a' kevélység; testi bújaság; és fősvényiségre határozott temperamentumokból, nem akart volna minden Közbenvetés nélkül mindent meg-magyarázni, ha a' távolabb való külső okokra-is kilépett volna; de ő abban a' vélekedésben volt, hogy az Embernek eredet szerint való elme' állása és módja, sem a' szerentse', sem a' szerentsétlenség', sem a' Diétá, sem semmi más külső dolgok' befolyások által meg-nem változtathatik 's. a. t." (Uo.). A történeti előfutárok között szerepelt még John Barclay híres *Icon animorum* (1633) és Paolo Zambeldi elmélete, amelyek a lélek és erkölcsök kapcsolatát elemezték, valamint a Descartes és Wesenfeld-féle temperamentum pszichológia, illetve azon német és skót szerzők (így Iselin, Schmidt, Hume, Ferguson, Robertson), akik szövegeikben az emberi és társadalmi fejlődés a polgári és erkölcsi tényezők (*conjectural history*, *stadial theory*) terminológiai összeüggéseibe ágyazva jelentkezett. A szerző és a

oda. Erre hivatkozott pl. a Clima szó esetében, amit végül csak körülírással tudott megoldani. A másik esetet a domesztikáló nyelvbővítés lehetősége jelentette. Ilyenkor a jövevényszó átalakítása nagy mértékben befolyásolja a denotált kifejezés megértését. Itt a zseni korabeli cirkuláló átíratait ('Seni / Láng) jelentették a nehézséget, amelyek közül Csernátoni a Decsy Sámuel Pannóniai Fénikszében látott 'Seni változatot választotta. (Csernátoni 1795: [xviii-xxv]; Vö. Decsy 1790: 52–53)

fordító által is támogatott megközelítés ezekhez annyiban kapcsolódott, hogy az emberi értelem működését az erkölcsi és fizikai tényezők együtt hatásaként próbálta megérteni.¹⁸

Flögel könyvének előszavából és első fejezetéből (*Von den Quellen des menschlichen Verstandes überhaupt*) a fogalmi hasonlóság ellenére a skót stádiumelmélettől eltérő koncepció kibontakozása figyelhető meg. Flögel már a második kiadás előszavában is egyértelművé tette, hogy habár az emberi értelem főbb okait kereste, a természetvizsgálók módszerét alkalmazva csak az emberre magára akart fókuszálni, valamint az empirizmusra alapozva csak a közbeeső tapasztalatokat, tényeket mérlegelte (Flögel 1776: Vorrede zur zweyten Auflage). Ezen a meghatározáson némileg lazított aztán a szöveg egy későbbi pontján: "tzelem szerént, az emberi értelemnek szerző okait közönségesen, akarom megmutatni, és itten leg-alább, az emberi értelem Históriájának, elsőbb fundamentomi ki-fognak fejtegetetni. Ide tartoznak azok az akadekok is, a' mellyek az értelmet a' magok munkásságokban meg-tartoztatták, vagy a' tisztességes mesterségeket, és Tudományokat, homályban borították; a' mellyeknek fel-nyomoztatások hasonló-képpen igen szükséges, mivel a' Léleknek nyavalyáit, úgy lehet leg-jobban meg-esmérni, és meg-gyógyítani, ha tudja az ember azokat az okokat, az honnan azok származnak" (Csernátóni 1795: 12; vö. Flögel 1776: 6). A számításba jöhető érvek kapcsán a szerző egy hármas típológiát vezetett be, természeti, erkölcsi és vegyes okokról beszélt (Flögel 1776: 11–12). Flögel megerősíti, hogy ezek között számos ponton kapcsolódnak egymáshoz (erősítik vagy gyengítik), azonban azt is leszögezi, hogy a polgári társadalmakban megerősödő erkölcsi alakzatok befolyásoló képessége mit sem ér a természeti (értsd: fizikai) okok talapzata nélkül (Uo.). A hierarchia felállítása a két érvtípus között egyenes következménye annak a gondolatnak, hogy a szerző a természetvizsgálat (*historia naturalis*) módszertanát kívánta alkalmazni az emberi értelem megértésének történeti kontextusában. Ebből a szemszögből nézve a magyar fordítás már címével erősebben reflektált a történeti és természetudományos szemléletek konfrontációjára. Avagy arra a módszertani innovációra, amikor a természetvizsgálatból az emberi megértést elősegítő történettudományi vállalkozás lesz. Flögel a második kiadás előszavában megerősítette, hogy nem akart hosszadalmas magyarázatokba bocsátkozni, ez ugyanis inkább egy akadémiai értekezés feladata lett volna, mivel az ő célja az okok történetét megvilágító szemlélet meghatározása volt, valamint az olvasóközönség elgondolkodtatása. A követett recept röviden így volt összefoglalható: a filozófiai vizsgálódások tárgyához tartozó emberi értelem történetének leírása a *historia naturalis* módszerével. Flögelt tehát alapvetően módszertani megfontolások inspirálták abban, hogy oksági magyarázatok hálójában helyezze el az emberi értelem működését befolyásoló természeti és erkölcsi magyarázó elveket. A *conjectural history*val való párhuzam számára láthatón az angol/skót-francia fogalmi transzferek nem szándékolt következményeinek volt betudható, explicitté pedig nem is vált. Így azok a szembetűnő kontextuális különbségek, amik ebben az időben megkülönböztették a skót történeti-szociológiai gondolkodást a kontinentális némettől (pl. a társadalmi vizsgálódások elválaszthatósága a történelem tudományától, a történeti ábrázolás morális küldetésének megítélése) az ő esetében nem is váltak reflektálttá (Höpfl 1978: 21).

Mindamellet érdemes megemlíteni arról is, hogy a kötet születését emellet (vagy éppen ennek ellenére) nagyban befolyásolták az ebben az időben igen élénk közéleti

18. "fel-keresi okait az Emberi értelemnek; hogy t. i. vagy különösen vagy más társ okkal együtt mellyeket többnyire egyben kell kötni, mik légyenek azok, a' mik az Emberi értelmet formálják, vagy leg-alább a' magok részéről nagy segítség adnak ki-formáltatására és gazdagíttatására". (Csernátóni 1795: xiv)

érdeklődést kiváltó német történelemfilozófiai viták (Tortarolo 1992: 298–299). Flögel ezek résztvevőjeként fogalmazta meg véleményét, így az első fejezetben látott kritikai reflexiói is inkább ennek, mintsem egy előíró történeti program kidolgozásának szóltak. Ehhez hozzátartozik, hogy a kulturális frontvonalak valahol a német *Geschichtsphilosophie* és a francia *histoire philosophique* között húzódtak. Flögel válaszkísérletének megfogalmazása során nem meglepő módon a német filozófus és történész (Meiners, Iselin) szerzők mellett olyan – elsősorban francia – tudósok műveire támaszkodott, mint Du Bos, Goguet, Helvetius és Montesquieu.¹⁹ Mint azt az első kiadás előszavában kifejtette, véleménye szerint a német tudomány már régóta foglalkozik az emberi értelem hatásának világbölcseleti jelentőségével, azonban annak igazi okainak feltárása érdekében csak keveset tett.²⁰ Szembetűnő jellegzetessége Flögel könyvének, hogy az alábbi francia szerzők elméleteit sosem fogadta el alapos kritika nélkül, véleményét, állításait folyamatos önreflexiók és korrekciók révén fejtette ki. Csak két rövid példát említve. Míg a zseni definiálása kapcsán Du Bos, addig a klimatikus hatásoknál Montesquieu volt a kiindulási alap, habár az éghajlat befolyásoló szerepe előbbi esetében is hangsúlyos problémaként jelentkezett. A Flögel által alkalmazott kritikai módszer az egyes szerzői vélemények moderálását, ha szükséges volt, kiegészítését vont maga után. Du Bos zsenijének túl általános megfogalmazása a redukció és a zsenire jellemző tulajdonságok elkülöníthetőségét vont maga után (Flögel 1776: 15–16). Montesquieunél pedig érezhetően a klimatikus hatások magyarázóerejének bizonyíttatása kínált kritikai felületet Flögel számára (Flögel 1776: 62). Ami azonban Flögelnek sem volt feltétlenül egyértelmű, hogy miközben elsősorban a franciák szóhasználatát kritizálva az emberi tökéletesedés valós okait kereste, önmaga is részesévé vált annak a szintetizálási folyamatnak, amely a német történet(filozófia)i viták kontextusának irányából reprodukálta a francia szerzőkön átszűrődő antropológiai és társadalom elméleteket. A végeredmény, mint az sejthető, a német filozófiai hagyományokhoz hűen eklektikus lett, emellett megtalálható volt benne Montesquieu háromrétegű fogalomkészlete, a humei *science of men* egy-egy alapkategóriája, valamint a voltaire-i történetírás nézőpontja is.²¹ A flögeli szintézis – amely egy nyolc pilléren nyugvó összehasonlító fogalomkészlet²² eredményezett –

19. A Flögel által is továbbvitt vita intellektuális munícióját német részről az akkor már évszázados előzményekkel bíró Universal-/Weltgeschichte műfaji és tartalmi megújítása körüli eszmecsere szolgáltatta. A Gatterer és Schlözer műveiben is tárgyalt kérdések többek között azon a három sarokpontra igényeltek változtatásokat, amelyeket Flögel is tárgyalt könyve első fejezetében. Azonban míg az általa koncipiált fejlődési modell nagyobb teret engedett volna az emberi társadalmak mellett élő természeti népek történetei között feltáratlan kapcsolódásoknak, addig a göttingeni tudósok szemében az Universalgeschichte végig megőrizte az emberiség vezető szerepét a történelem epocháiban. Ezen időszakokban az ember végig szemben állt a természettel, így minden külső tényező a konfrontálódás lehetőségét is magában hordozta. Flögel álláspontjával ellentétesen pl. a klíma befolyásoló szerepe kapcsán Schlözer megjegyezte: "Das Klima zwinget nicht, sondern es neiget." (Laudin 2008: 399–406; Vö. Gierl 2008) A franciaországi vitákhoz, illetve Montesquieu német recepciójához ld. (Penke 2000, Vierhaus 1987)

20. "Die Deutschen haben sich bisher mehr bemüht die Wirkungen des Verstandes in der Weltweisheit zu untersuchen; aber die Ursachen desselben haben sie sehr wenig berührt." (Flögel 1765: Vorrede)

21. Montesquieu kapcsán ezek 1) a kormányzatok összevetése: arisztokrácia, monarchia, despotizmus; 2) a kormányzat ábrázolása: törvény, erkölcs, szokás, modor; 3) a társadalmi és fizikai változók összevetése: szükségletek, éghajlat, föld típusa. Humetól a szokások és szükségletek morális felsőbbrendűsége. Voltaitól pedig a nemzeti szellemet formáló zseni kiemelt szerepe. (Richter 2008: 151–165)

22. Fejezetenként egy szempontot fejtve ki: Zweyter Absch. Vom Genie; Dritter Absch. Vom Klima; Vierter Absch. Vom Alter; Fünfter Abschn. Vom Körper; Sechster Absch. Von der Sprache; Siebenter Absch. Vom Bedürfnis; Achter Absch. Vom Staate; Neunter Absch. Von der Erziehung (Vö. Flögel 1776: Inhalt)

lefordíthatósága tehát a korabeli francia és német viták alapos ismeretét követelte meg, ami nem csekély kihívás elé állította a potenciális fordítót. Főleg, ha az a másodlagos recepcióra kényszerülő politikai kultúrák képviselői közül került ki.

A fordítói döntés – a *conjectura* fogalom és a wolffi pszichológia kontextusa

Csernátoni fordításának érdekessége valóban nem a számára kisebb prioritást élvező német történeti kontextus elmaradt átültetése volt, hanem az a fordítói megoldás, ami a *conjectura* (németül: *Übereinstimmung*) fogalom bevezetését tette szükségessé. Nem pusztán arról volt tehát szó, hogy a fordítói intenciók ezen a ponton felülírták az eredeti szerzői szándékokat, Csernátoni láthatóan más szempontból, a szöveg eredeti kontextusához szorosan kötődő terminológia felől szemlélte fordítását, ami eleve a skót moralistáktól eltérő elméleti nézőpontot érvényesített a társadalmi fejlődés, az ember antropológiai jellemzőinek összevethetőségének kapcsán. Miközben Csernátoni Flögel véleményéhez igazodott, hivatkozásai mögött mint filozófiai referenciapont a wolffi pszichológia influxus-elméletével való elégedetlenség húzódott meg. Azaz csak másodlagosan, a terminológia átültetésének szintjén foglalkoztatta a komparatív történeti-szociológia módszertanának, illetve fogalmi eszköztárának lehetséges megújítása. A Csernátoni által felhozott érv a Wolff 1739-ben, majd 1747-ben német nyelvre is átdolgozott *Philosophia practica universalis*ának IV. fejezetéből származó megfogalmazást (*De conjectandis hominus moribus / Das 3. Capitel. Von der Seele überhaupt, was wir nehmlich von ihr wahrnehmen*, kül.: *Die Uebereinstimmung der Seele mit den Leibe, wie sie behutsam wahrzunehmen*) (Wolff 1739: 629–808; 1747: 106–329, kül.: 323–329) a gyakorlatban az emberi értelem működését uraló egyoldalú moralitás felől támadta.²³ Ez a probléma már Wolff természetjogában is felmerült, amikor a cselekvés gyakorlati kivitelezésében a lélek mérlegelőképességét helyezte középpontba, azonban teljesebb kifejtést csak pszichológiájában (*philosophia practica*) kapott. A német filozófus az akaratszabadság kihangsúlyozásával szerette volna mérsékelni rendszerének determináció felé hajló jellegét.²⁴ Mint írja *"önmagában semelyik cselekvés nem különleges, mintsem véletlenszerű, a mozgás okai sem teszik őket fontossá, csak tudatosítják őket az emberben, miközben a lélek mozgásainak okai továbbra is önmagukban keresendők. Továbbra is belső készletként vannak jelen, mivel a mozgások okainak semmilyen kényszerítő jelentősége nincs, hanem a lélek az, ami eltérhet tőle, mint az gyakran a valóságban történik."*²⁵

A wolffi kérdésfeltevés tétje a korai felvilágosodás időszakára kibontakozó gyakorlatorientált, profán természetjogi elméleteire jellemző módon már az *animista* és *materialista* lélekkonceptiók rendszerszerű kiegyensúlyozásának igényéből fakadt (Laczházi 2015: 41–45; Vollhart 1998: 129). Az elképzelés lényege szerint a cél az alaphelyzet (a test és lélek dualitásának) megőrzése, azzal a feltétellel, hogy tekintetbe kell venni a két ideáltípustól eltérő érveket is és ha van rá lehetőség, teret is kell engedni nekik. A wolffi gondalmat visszatérő eleme az a kiindulópont volt, hogy miközben a test mozgásai és a lélek

23. A korábbi szövegkiadás a könyvet az erdélyi Wolff – Kant recepció időszakában elhelyezve éppen a wolffi tétetek továbbgondolását feltételezte. (Vö. Tüskés – Lengyel 2010: 865)

24. "Mores conjectura dicimur, si ex iis, quae in sensus incurrunt, determinationem generalem appetitus & aversationis quoad actiones certi generis vel speciei probabiliter saltem colligimus." (Wolff 1739: 643)

25. "Die Handlungen sind an sich nicht nothwendig, sondern nur zufällig; die Bewegungs-Gründe machen sie auch nicht nothwendig, sondern nur gewiß; und die Seele hat der Grund ihrer Handlungen in sich. [...] Sie bleibet auch von allem innerlichen Zwange, weil die Bewegungs-Gründe keine unvermeidliche Nothwendigkeiten haben, sondern die Seele auch noch davon abgehen kan, wie auch öfters wirklich geschiehet." Idézi (Hüning 2004: 166)

affektusai számos esetben hatnak egymásra, összefonódnak, befolyásoják (segítik vagy éppen hátráltatják) a másik működését, számos esetben a kettő mégis függetlenül működik egymástól. Vagyis mindig két folyamat zajlik egyszerre; egy a lélekben és egy a testben.²⁶ A három lehetséges viszony közül kettő megindoklása Wolff számára nem jelentett komolyabb nehézséget. A lélek számos affektusa közül ugyanis valamennyi változtatásokat idéz elő a test működésében, olyannyira, hogy néha még az elme sincs tudatában annak, mit cselekszik a test (Wolff 1747: 277–299, 326). A lélek és test együttállását, amikor az érzetek, az akarat és a cselekvés harmóniában működik csak szűk lehetőségek közepette, a fájdalom (*Schmerzen*) és a gyengélkedés (*Schwachheit*) érzetek példáján vélte bizonyíthatónak (Wolff 1747: 325). Az affektus-elmélet harmadik esete, amikor a test fizikuma és annak változásai gyakorolnának hatást a lélek állapotára, azonban csak egy kettős kitételrel volt fenntartható. Wolff hivatkozva az elme gyerekkori fejletlenségére és a betegség állapotára azt állította, hogy egyrészt igaznak kell tekinteni, amikor a test érzékelődényei (*die Gliedmassen des Leibes*) hatást gyakorolnak az emberre, de tudatában kell annak is lenni, hogy ezek a változások a legtöbb esetben nem a lélekre irányulnak, hanem pl. a szívet vagy a gyomrot célozzák (Wolff 1747: 328). Ahhoz ugyanis, hogy az általuk keltett érzetek tudatosuljanak, a lélek (elme) koordináló, fölöttes determináló tevékenységére van szükség.²⁷ Habár Wolffnál az elme kitüntetett helyzete a világ dolgainak megítélésében standard elem maradt, rendszerének inherens eleme volt, hogy képes legyen moderálni a két ideáltípus felől érkező szélsőséges teóriákat, ami viszont az elme irányító szerepét kövelte meg. Mint az közismert, Wolff elméletének ez a szegmense később nagy karriert futott be a felvilágosult abszolutizmus államelméleteiben, azonban láthatóan már túl merevnek bizonyult a '80-as évek történeti-szociológiai vitáiban.

Az erkölcsi determinizmus vádja így érthető okokból nem volt összeegyeztethető a Csernátoni által is vallott állásponttal, miszerint az emberi értelem okai jobbra természetiek és erkölcsiek, a tudományos kérdésfeltevésnek pedig a két érvrendszer összefonódását kellene explicitté tenni. Csernátoni fordításában ugyanakkor a wolffi tudományos tartalmak kisöprése nem járt automatikusan együtt a fogalmi újítással, ami arra utal, hogy a *conjectura* / *Übereinstimmung* / *szoros összeköttetés* kifejezések határolta szemantikai mező a fordító értelmezésében még így is kellőképpen rugalmasnak bizonyult a Flögel könyvéből kiolvasottakkal való összeegyeztetésre. Csernátoni szemében tehát a *conjectura* fogalom érzékletesen tette leírhatóvá az ok-okozatok partikularitásai közötti fokozati áthajlásokat, ugyanakkor, mint arról volt már szó, könnyen el is vonta a figyelmet a Flögel által érvényesíteni kívánt definíciós szándékról.

Erre a hangsúlyeltolódásra maga a szerző is számos lehetőséget szolgáltatott szövegével, amikor a bevezető szakaszok határozottságával szemben a kifejtés nyolc fejezetének eseti példáinál gyakran maga sem követte a korábban lefektetett irányt. Így gyakran futhatott bele az olvasó a *conjectural history*ra is jellemző relativizáló érvelésbe, ahol a példák sokszor a főszabály esetszerűségét erősítve hívták fel a figyelmet a természetes okok

26. "Nehmlich alles dieses zeiget wieder nichts, als daß zwey Dinge zugleich geschehen, das ist, daß eine Veränderung in der Seele zu eben der Zeit vorgehet, da eine gewisse Veränderung in dem Leibe geschieht." (Wolff 1747: 326)

27. "Und weil die willkürlichen oder freywilligen Bewegungen des Leides durch den freyen Rathschluß der Seele determinieret werden dergestalt daß dieselben nicht erfolgen würden, woferne sie nicht die Seele determinieret hätte, eigner man der Seele das Regiment über den Leib zu: welches demnach nichts anders ist als ein Vermögen gewisse Bewegungen im Leibe nach ihrem Wohlgefallen zu determinieren, da vermöge der Structur des Leides vielerley Arten der Bewegung möglich sind." (Wolff 1747: 328–329)

láncolatán túl ható társadalmi ágensek potenciálisan szélesebb körére, illetve a társadalmi működés nem szándékolt következményeire (Höpfl 1978: 20, 30–31, 33–34). Így pl. arra, amikor az erősebbnek tartott fizikai okok gyakran lerontatnak a polgári társadalomban. De azok az esetek sem mentek ritkaságszámra, amikor a múltbeli példák egyszerűen nem tűntek alkalmasnak további tanulságok levonására, mivel a valódi mozgatórugóik rejtve maradtak. Nem nehéz belátni, hogy Flögelnél az ilyen következtetések alapvetően az elemzés komplex mivoltát igyekeztek igazolni. Így azonban, akaratlanul is, könnyen felvetődhetett, hogy a bevezetett nyolc fő ok közötti hierarchia esetszerű, az elemzés minőségét pedig ennek a nyolclemű fogalmi készletnek innovatív alkalmazása határozza meg.

Csernátoni fordítása ezzel tegadhatatlanul a 18. század második felében új köntösben jelentkező történeti-szociológiai diskurzusokhoz kapcsolódott, még a Habsburg Monarchia szellemi klímájának megfelelően a wolffi alapkategóriákat is használta.²⁸ A fordítás járulékos intellektuális kihívása a Flögel által alkalmazott fogalomkészlet lefordíthatóságában állt. Habár erről csak kevés szó esett a tanulmányban, a legnagyobb fejtörést Csernátoni számára valójában pont ezeknek az elemzési kategóriáknak a megfelelő magyar átíratai jelentették. A Flögelnél látható egyszavas fejezetcímek a magyar változatban néha több sort is kitétek, máskor a fordító éppen ellenkező módon, az eredeti kifejezéshez intézte magyarázatait. Csernátoni könyve mindezek ellenére értékes és tanulságos darabja a 18. század végi komparatív társadalmelemzés adaptációinak, ami feltétlenül több figyelmet érdemel annál, mint amit a szakirodalmi reflexiókban és az archívumok gyűjteményeiben található.

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Csernátoni család (1759–1842)

MNL OL P 79 I. Csernátoni W. Sámuel iratai (1776–1783)

II. Csernátoni W. Sámuelhez írt levelek

Nyomtatott források és forráskiadványok

ALMÁSI BALOGH, P.: *Felelete. In: Philosophiai pályamunkák. Első kötet.* Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1835.

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság Iratai. Összeáll., előszó, jegyz. JANCSÓElemér. Bukarest, Akadémia Kiadó, 1955.

Catalogus Bibliothecae Hungaricae Franciscus Szécsényi. Tomus I, Pars II. (M–Z.) Ed. MichaelDENIS. Sopronii, Typis Siessianis, 1799.

CSERNÁTONI VAJDA, S.: *Az emberi értelemnek természeti históriája, vagy olyan filozofiai vizsgálás, a' mely az ember elmék' tulajdonságainak külömbégeket, 's azoknak a' tapasztaláson fundált okait elő adja. Írta volt Flögel Károly Fridrik. Német nyelven, most pedig magyar nyelvre fordította, 's szükséges jegyzésekkel és magyarázatokkal, a' filozofiai elmélkedésekben 's egyéb tudományokban gyakorolatlanabb magyar olvasok kedvéért, világosította Tsernátoni VV. Samuel.* Kolozsvár, Reform. Koll., 1795.

28. A wolffi lélektan 18. századi magyarországi recepciójához ld. (Laczházi 2011)

DECSY, S.: *Pannóniai Féniksz avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv mellyet írt D. Decsy Sámuel*. Béts, Trattner, 1790.

FLÖGEL, K. F.: *Geschichte des menschlichen Verstandes*. Breslau, Johann Ernst Meyer, 1765.

FLÖGEL, K. F.: *Geschichte des menschlichen Verstandes von Carl Friedrich Flögel Professor der Philosophie auf der königlichen Ritterakademie zu Liegnitz und Beisitzer der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Frankfurt an der Oder. Dritte vermehrte und verbesserte Auflage*. Breslau, Johann Ernst Meyer, 1776.

Magyarországi gondolkodók 18. század. Bölcsészettudományok I. Szerk. TÜSKÉSGábor – LENGYEL Réka. Budapest, Kortárs Kiadó, 2010.

WOLFF, Ch.: *Philosophia Practica Universalis, methodo scietificia pertractata. Pars posterior, praxis complectens, qua omnis praxeos moralis principia inconcussa ex ipsa Animæ Humanæ Natura a priori demonstrantur*. Francofurti et Lipsiæ, 1739.

WOLFF, Ch.: *Vernünfftige Gedancken von Gott, der Welt, und der Seele des Menschen, Auch allen Dingen überhaupt, Den Liebhabern der Wahrheit mitgetheilet von Christian Freyherrn von Wolffen. Neuue Auflage hin und wieder vermehret*. Halle, Magdeburgischen, 1747.
<http://dx.doi.org/10.5962/bhl.title.119566>

Szakirodalom

A sárospatak-gyulafehérvári-marosvásárhelyi kollégium története 1718–1896. A Marosvásárhelyi Ev. Ref. Collegium Értesítője az 1882–83-ik iskolai évről. Kiad. Az Igazgatóság. Marosvásárhely, Ev. Ref. Collegium, 1883. 177–511.

BALLAGI, A.: *Magyar stipendiumok külföldi egyetemeken*. ItK, 4(1891), 404–406.

BOZZAY, R. – LADÁNYI, S.: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1598–1918 = Hongaarse studenten aan Nederlandse Univeresiteiten 1598–1918*. Budapest, ELTE Levéltára, 2007.

CASSIRER, E.: *A felvilágosodás filozófiája*. Ford. Scheer Katalin. Bp., Atlantisz Könyvkiadó, 2007.

Cultural Translation in Early Modern Europe. Ed. BURKE, Peter – PO-CHIA SHIA, Ronnie. Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

FIZÉLY, Ö.: *A magyar racionalizmus*. Theologiai Szaklap és Könyvújság, 4(1918), 97–108.

HÖPFL, H. M.: *From Savage to Scotsman: Conjectural History in the Scottish Enlightenment*. Journal of British Studies, 2(1978), 19–40. <http://dx.doi.org/10.1086/385720>

GIERL, M.: *Christoph Meiners, Geschichte der Menschheit und Göttinger Universalgeschichte. Rasse und Nation als Politisierung der deutschen Aufklärung* = Die Wissenschaft vom Menschen in Göttingen um 1800. Wissenschaftliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke. Hrsg. BÖDEKER, Hans Erich – BÜTTGEN, Philippe – ESPAGNE, Michel. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2008. 419–433.

HUBBES, É.: *Benkő Ferenc egyetemjárása*. Rudabánya, Érc- és Ásványbányászati Múzeum, 2004.

HÜNNING, D.: *Christian Wolffs Begriff der natürlichen Verbindlichkeit als Bindeglied zwischen Psychologie und Moralphilosophie*. = Die Psychologie Christian Wolffs. Systematische und historische Untersuchungen. Hrsg. RUDOLPH, Oliver-Pierre – GOUBET, Jean-François. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2004. 143–167.
<http://dx.doi.org/10.1515/9783110932317>

LABÁDI, G.: *A természet könyvét olvasni. A megértés metaforái a 18–19. század fordulóján*. Korall, 43(2011), 82–106

LACZHÁZI, Gy.: *Pálóczi Horváth Ádám Psychológiája és a XVIII. századi lélektani irodalom* = MAGYAR ARIÓN. Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről. Szerk. CSÖRSZ RUMEN István – HEGEDŰS Béla. Budapest, rec.iti, 2011. 135–153.

LACZHÁZI, Gy.: *Társiasság és együttérzés a felvilágosodás magyar irodalmában*. Budapest, Ráció Kiadó, 2015.

LAUDIN, G.: *Gatterer und Schlözer: Geschichte als "Wissenschaft vom Menschen"?* = Die Wissenschaft vom Menschen in Göttingen um 1800. Wissenschaftliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke. Hrsg. BÖDEKER, Hans Erich – BÜTTGEN, Philippe – ESPAGNE, Michel. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2008. 393–418.

KONTLER, L.: Fordítás és összehasonlítása a kora újkori eszmetörténetben. *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 1–2 (2009), 142–182.

KONTLER, L.: *Hume, a történetíró*. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1(2012), 26–42.

KONTLER, L.: *Translations, Histories, Enlightenments: William Robertson In Germany, 1760–1795*. London, Palgrave Macmillan, 2014. <http://dx.doi.org/10.1057/9781137371720>

OZ-SALZBERGER, F.: The Hazards of Translation: Some Models of Misreception. In uő: *Translating the Enlightenment: Scottish Civic Discourse in Eighteenth-Century Germany*. Oxford, Clarendon Press, 1995. 77–85.
<http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198205197.003.0004>

PALM, H.: „*Flögel, Karl Friedrich*“ = Allgemeine Deutsche Biographie (1878), [Onlinefassung]. Letöltés: 2016. 09. 24. URL: <http://www.deutsche-biographie.de/pnd100135846.html>

PALMERI, F.: *Conjectural History and Satire: Narrative as Historical Argument from Mandeville to Malthus (And Foucault)*. Narrative, 1 (2006), 64–84. <http://dx.doi.org/10.1353/nar.2005.0028>

PENKE, O.: *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák. A francia és a magyar felvilágosodás*. Bp., Balassi Kiadó, 2000.

POCOCK, J. G. A.: Verbalizing a political act: towards a politics of speech. In uő: *Political Thought and History: Essay on Theory and Method*. Cambridge, Cambridge University Press. 31–50.

RICHTER, M.: *The comparative study of regimes and societies* = The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought. Ed. GOLDIE, Mark – WOKLER, Robert. Cambridge, Cambridge University Press, 2008. 147–171. <http://dx.doi.org/10.1017/chol9780521374224.007>

SKINNER, Q.: *Meaning and understanding in the history of ideas*. In uő: *Visions of Politics I: Regarding Method*. 57–89. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

STRUBE, W.: *Die Geschichte des Begriffs „Schöne Wissenschaften“*. Archiv für Begriffsgeschichte, 33(1990), 136–216.

SZABÓ, M.: *Politikai tudáselméletek. Szemantikai, szimbolikus, retorikai és kommunikatív-diszkurzív értelmezések a politikáról*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, 1998.

SZINNYEI, J.: *Magyar írók élet és munkái II. köt. (Caban – Exner)*. Bp., Horánszky, [1893] 1980.

TAR, A.: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789 = Ungarländische Studenten an den deutschen Universitäten aund Hochschulen 1694–1789*. Budapest, ELTE Levéltára, 2004.

TORTAROLO, E.: *Flögel, Ridolfi und Herder. Geschichte der Menschheit und Geschichtsphilosophie in Italien und Deutschland in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts* = Deutsche Aufklärung und Italien. Hrsg. BATTAFARANO, Italo Michele. Bern, Lang, 1992. 293–310.

VIERHAUS, R.: *Montesquieu in Deutschland. Zur Geschichte seiner Wirkung als politischer Schriftsteller im 18. Jahrhundert*. In uő: *Deutschland im 18. Jahrhundert. Politische Verfassung, soziales Gefüge, geistige Bewegungen*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1987. 9–32.

VINCZE-HANNAH, O.: A kora újkori magyar fordítások tétjei. *Korall*, 23(2006) [Kulturális minták és kölcsönhatások Európában], 116–132.

VINCZE-HANNAH, O.: *Perspective in translating political concepts (A conceptual historian as translator and translated)*. *Revista Transilvană de Științe ale Comunicării*, 1(2011), 104–113.

WASZEK, N.: *Die Schottische Aufklärung in der Göttinger Wissenschaft vom Menschen = Die Wissenschaft vom Menschen in Göttingen um 1800. Wissenschaftliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke*. Hrsg. BÖDEKER, Hans Erich – BÜTTGEN, Philippe – ESPAGNE, Michel. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2008. 125–149.